

O SÚČASNEJ RUSKEJ MÄKKOSTNEJ KORELÁCII

Ol'ga Kuželová (Bratislava)

Podtrieda *mäkkých* konsonantických foném je v ruskom konsonantickom podsystéme veľmi dôležitá, a to rovnako so zreteľom na počet foném, ktoré ju utvárajú – 19 (51% z celkového počtu 37 konsonantických foném): **P', B', M', F', V', T', D', N', L', S', Z', R', Č', Š':, Ž':, J, K', G', X'**, ako aj so zreteľom na pochopenie fungovania samého ruského zvukového systému.

Artikulačno-akustická vlastnosť *tvrdosti-mäkkosti* je pri ruskej spoluhláske nevyhnutným predpokladom jej dominantného postavenia v slabike – ovplyvňuje artikulačno-akustickú kvalitu hláskového korelátu kontextovej, vedľa stojacej vokalickej fonémy, pričom výraznejšie zasahuje exkurziu nasledujúcej a menej rekurziu predchádzajúcej vokalickej fonémy, a tak sa výrazne prejavuje na varírovaní ruského *prízvučného* a *neprízvučného* vokalizmu. Od vlastnosti *tvrdosti-mäkkosti* kontextovej spoluhlásky úplne závisia:

a) **timbrové variácie** všetkých piatich ruských vokalickej foném – **A, O, U, E, I** – v *prízvučných* slabikách:

- A** – [á; á· – ·á – ·á]: *A!* [á], *раб* [ráp], *дальний* [dá·l'·n'ij], *ряб* [r'·áp],
няня [n'·á·n'ə],
- O** – [ó; ó· – ·ó – ·ó]: *O!* [ó], *клокот* [klókət], *новь* [nó·f], *мёд* [m'·ót],
тётя [t'·ó·t'ə],
- U** – [ú; ú· – ·ú – ·ú]: *U!* [ú], *дур* [dúr], *дурь* [dú·r'], *лютый* [l'·útij],
люди [l'·ú·d'ij],
- E** – [é; é· – ·é – ·é]: *Э!* [é], *мэр* [mér], *шесть* [šé·s·t'], *мера* [m'·éřə],
лепет [l'·é·p' ĭ t],
- I** – [í; í· – ·í· – ·í· – ·í·]: *и* [í], *ива* [ívə], *дым* [dím], *или* [í·l' ĭ], *быть*
[b'í·t'], *лисы* [l'·ísij], *лисий* [l'·í·s'ij];

b) **varianty** daných vokalických foném v *neprízvučných* slabikách:

b₁) v 1. *predprízvučnej* slabike, t.j. v 1. stupni redukcie a fonémy I aj v *neprízvučných* koncovkách, t.j. v pozícii, kde sú ostatné ruské vokalické fonémy v 2. stupni redukcie:

1. po *tvrdých* konsonantických fonémach:

[ʌ – ě – i – u] – *давать* [dʌvá'tʲ], *сады* [sʌdɨ], *дома* [dʌmá], *тома* [tʌmá];

жена [žĭĕná], *ржаной* [ržĭnó·j], *цена* [cĕĕná], *шесты* [šĭĕstɨ];

сырок [sĭrók], *циркач* [cĭrkáčʲ], *широкий* [šĭró·k'ij];

лучи [luč'í], *мука* [muká], *суровый* [suróvĭj], ale aj *новый* [nóvĭj], *старый* [stárĭj],

2. po *mäkkých* konsonantických fonémach:

[i^ĕ – i – u] – *леса* [l'i^ĕsá], *медок* [m'i^ĕdók], *ряды* [r'i^ĕdɨ], *часы* [č'i^ĕsɨ], *щека* [š':i^ĕká];

зима [z'imá], *лиса* [l'isá], *сиветь* [s'iv'ĕtʲ];

любой [l'ubó·j], *сюда* [s'udá], *чужой* [č'užó·j], ale aj

летний [l'ĕ·t'n'ij], *тихий* [t'í·x'ij],

b₂) v ostatných *neprízvučných* slabikách, t.j. v 2. stupni redukcie (okrem fonémy I v *neprízvučných* koncovkách):

1. po *tvrdých* konsonantických fonémach:

[ə – u] – *баловник* [bəlʌv'n'ík], *города* [gərʌdá], *домовой* [dəmʌvó·j];

экономить [səkʌnó·m'itʲ], *целовать* [cəlʌvá·tʲ];

дымовой [dəmʌvó·j], *ширина* [šĕr'iná]; *журавли*

[žŭrʌvl'í],

лучевой [luč'í·vó·j], *муравей* [mŭrʌv'ĕ·j], ale *новый*

[nóvĭj], *старый* [stárĭj],

2. po *mäkkých* konsonantických fonémach:

[i – u] – *зеленоватый* [z'ĭl'inʌvátĭj], *зимовать* [z'imʌvá·tʲ],

ледокол [l'ídʌkól], *рядовой* [r'ídʌvó·j], *часовой*
[č'isʌvó·j];

люковой [l'ükʌvó·j], *рюкзачок* [r'ügʒʌč'ók],

чудотворный [č'üdʌtvórni], *шупловатый*

[š'·üplʌvátij], ale *летний* [l'·é·t·n'ij], *тихий* [t'·í·x'ij].

Treba pripomenúť, že delenie ruských spoluhlások na *tvrdé* a *mäkké* nemá súvis s ich základnými fonetickými danosťami, napríklad so *spôsobom* a *miestom článkovania*, a preto je z fonetického hľadiska nepresné a doplnkové. Takéto označenie spoluhlások je iba preneseným pomenovaním sluchového vnemu ich artikulačno-akustických vlastností.

Akusticky sa vníma:

1. prítomnosť vlastnosti *tvrdosti* (oproti vlastnosti *mäkkosti*) pri ruských spoluhláskach ako značné zníženie ich vlastného tónu, resp. ich charakteristického šumu, ktoré sa artikulačne dosahuje zväčšením objemu ústnej dutiny, t.j. ústneho rezonátora v dôsledku zdvihu jazyka dozadu k mäkkému podnebiu a poklesom artikulačnej energie;

2. prítomnosť vlastnosti *mäkkosti* (oproti vlastnosti *tvrdosti*) pri ruských spoluhláskach ako značné zvýšenie ich vlastného tónu, resp. ich charakteristického šumu, ktoré sa artikulačne dosahuje zmenšením objemu ústnej dutiny, t.j. ústneho rezonátora v dôsledku zdvihu strednej, resp. celej stredoprednej časti chrbta jazyka k stredovej oblasti tvrdého podnebia a zvýšením artikulačnej energie.

Vlastnosť *tvrdosti-mäkkosti* môže pri ruských konsonantoch vzniknúť nesúrodým artikulačným úsilím rečových orgánov:

a) za účasti *sekundárnej* artikulácie, ktorá sa uskutočňuje simultánne so *základnou* artikuláciou príslušnej konsonantickej fonémy:

a₁) *depalatalizácie* (stvrdnutia), t.j. *velarizácie* a *faryngalizácie* (Bolla, 1981, s. 70) – posunu jazyka dozadu k mäkkému podnebiu (lat. *palātum molle*; *vēlum*) a súčasného zúženia hltana (lat. *pharynx*): **P, B, M, F, V, T, D, N, L, S, Z, R,**

a₂) *palatalizácie* (zmäkčenia), t.j. *develarizácie* a *defaryngalizácie* – posunu strednej časti chrbta jazyka k tvrdému podnebiu (lat. *palātum durum*) a súčasného rozšírenia hltana: **P', B', M', F', V', T', D', N', L', S', Z', R';**

b) zmenou miesta základnej artikulácie:

b₁) z *postpalatálnej* zóny ústnej dutiny (zo zadného okraja ústnej dutiny – z oblasti mäkkého podnebia): **K, G, X**,

b₂) do *mediopostpalatálnej* zóny ústnej dutiny (do stredozadného úseku ústnej dutiny – na hranicu tvrdého a mäkkého podnebia): **K', G', X'**;

c) samou povahou základnej artikulácie:

c₁) *depalatálnou* (nemäkkou, t.j. tvrdou):

1. výrazne labializovanou *zadodňasnovou* (postalveolárnou): **Ž, Š**,
2. mierne labializovanou *zubnou* (dentálnou): **C**,

c₂) *palatálnou* (mäkkou):

1. *zadodňasnovou* (postalveolárnou): **Č', Š':, Ž':**,
2. *stredotvrdepodnebnou* (mediopalatálnou): **J**.

Ako vidno, *mäkké* konsonantické fonémy, ktoré uvádzame v bodoch a) a b), majú v ruštine aj svoje *tvrdé* náprotivky, a preto sa systémovo vymedzujú ako **párové mäkké**: P'-P, B'-B, M'-M, F'-F, V'-V, T'-T, D'-D, N'-N, L'-L, S'-S, Z'-Z, R'-R; K'-K, G'-G, X'-X. Tri *tvrdé* konsonantické fonémy v bode c), v podbode c₁) nemajú príslušné *mäkké* protiklady, a preto sa kvalifikujú ako **nepárové tvrdé**: **Ž, Š, C**. Ďalšie štyri *mäkké* konsonantické fonémy – **Č', Š':, Ž':, J** (bod c), podbod c₂)) – nemajú *tvrdé* antipódy, takže sa určujú ako **nepárové mäkké**.

V rámci ruského konsonantického podsystemu môže artikulačno-akustická vlastnosť *tvrdosti-mäkkosti* fungovať ako príznak jednak fonologicky závažný – **relevantný** a jednak fonologicky nezávažný – **irelevantný**: jedny konsonantické fonémy (párové) môžu na jej základe s príslušnými protikladnými konsonantickými fonémami utvárať dvojice – **jednodimenzionálne proporcionálne privatívne binárne opozície**, lež druhé (nepárové) – nemôžu.

Pri súčasných precizovanejších fonologických charakteristikách ruských konsonantických foném tradične široké pojmy klasickej fonetiky *tvrdosť* a *mäkkosť* už neobstoja – ukazujú sa byť nedostačujúcimi a nevyhovujúcimi.

Z fonologického i fonetického hľadiska prítomnosť-nepítomnosť *tvrdosti-mäkkosti* pri ruskej spoluhláske umožňuje v ruštine vymedziť štyri rozdielne podskupiny konsonantických foném:

a) prvú utvárajú **párové tvrdé-mäkké** konsonantické fonémy, ktorých fonické koreláty majú zhodnú základnú artikuláciu: článkujú sa na rovnakom mieste, no za súčasnej spoluúčasti rozdielnych vedľajších artikulácií – *velarizácie*, resp. *faryngalizácie* a *palatalizácie*: **P-P', B-B', M-M', F-F', V-V', T-T', D-D', N-N', L-L', S-S', Z-Z', R-R'**. Táto artikulačná skutočnosť dáva možnosť stanoviť pre fonémy danej konsonantickej podskupiny fonolo-

gicky závažný a neutralizovateľný privatívny protikladový vzťah **nepalatalizovanosť-palatalizovanosť** (rus.: *nepalatalizovanost'-palatalizovanost'*; angl.: *non-palatalized-palatalized*) – **PI**⁰–**PI**, založený na uvedených sekundárnych artikuláciách;

b) druhú zastupujú tiež **párové tvrdé-mäkké** konsonantické fonémy, ale ich fyzické koreláty už nemajú totožnú základnú artikuláciu: hláskové koreláty *tvrdých* konsonantických foném sa artikulujú na inom mieste (v okrajovej, zadnej časti ústnej dutiny – na mäkkom podnebí) než ich príslušné *mäkké* náprotivky (v neokrajovej, stredozadnej časti ústnej dutiny – na hranici tvrdého a mäkkého podnebia): **K–K'**, **G–G'**, **X–X'**. Z fonologického hľadiska tu ide o fonologicky závažný a neutralizovateľný privatívny protikladový vzťah inej povahy – o vzťah *lokálneho príznaku* – **neostroosť-ostroosť** (rus.: *nerezkosť-rezkosť*; angl.: *non-acute-acute*) – **A**⁰–**A**;

c) tretiu predstavujú **nepárové tvrdé** konsonantické fonémy, ktorých fonetické koreláty majú výrazne *velarizovanú* a *faryngalizovanú* základnú artikuláciu: **Ž, Š, C**;

d) štvrtú reprezentujú **nepárové mäkké** konsonantické fonémy, ktorých zvukové koreláty sa vyznačujú badateľnou *palatálnou* základnou artikuláciou: **Č', Š', Ž', J**.

Dištingtívny príznak *nepalatalizovanosť* (**PI**⁰), resp. opačne aj *palatalizovanosť* (**PI**) a *neostroosť* (**A**⁰), resp. aj *ostroosť* (**A**) (záleží na tom, ktorý z párových dištingtívnych príznakov sa určí za marker – za východiskový *plusový* alebo *mínusový*) má v príslušnom dvojčlennom privatívnom protiklade *rozlišovaciú*, t.j. *dištingtívnu funkciu*: protikladné fonémy majú totožný **porovnávací základ** (rovnaké všetky ostatné *konštitutívne* príznaky), ale rozdielny privatívny **dištingtívny príznak** – *nepalatalizovanosť*, resp. *palatalizovanosť*, *neostroosť*, resp. *ostroosť*, ktorý je pri jednej z foném prítomný (+), lež pri druhej – neprítomný (-). Napríklad dvojica foném **T–T'** má spoločný **porovnávací základ** (záverovosť, predojazyčnosť, predorzálnosť, zubnosť, neznelosť, nenosovosť, výbuchovosť), no rozdielny **dištingtívny príznak** – fonéma **T** je *nepalatalizovaná* (+) – **PI**⁰, fonéma **T'** – *palatalizovaná* – **PI**, t.j. „-“ *nepalatalizovaná*; fonéma **T'** je *palatalizovaná* (+) – **PI**, fonéma **T** – *nepalatalizovaná* – **PI**⁰, t.j. „-“ *palatalizovaná*. Dvojica foném **K–K'** má spoločný **porovnávací základ** (záverovosť, zadojazyčnosť, zadodorzálnosť, neznelosť, nenosovosť, výbuchovosť), no odlišný **dištingtívny príznak** – fonéma **K** je *neostrá* (+) – **A**⁰, fonéma **K'** – *ostrá* – **A**, t.j. „-“ *neostrá*; fonéma **K'** je *ostrá* (+) – **A**, fonéma **K** – *neostrá* – **A**⁰, t.j. „-“ *ostrá*.

Podľa dištinktívneho príznaku $\text{PI}^{\circ}-\text{PI}$ možno v ruskom konsonantickom podsysteme vymedziť 12 privatívnych binárnych protikladov: $\text{P}-\text{P}'$, $\text{B}-\text{B}'$, $\text{M}-\text{M}'$, $\text{F}-\text{F}'$, $\text{V}-\text{V}'$, $\text{T}-\text{T}'$, $\text{D}-\text{D}'$, $\text{N}-\text{N}'$, $\text{L}-\text{L}'$, $\text{S}-\text{S}'$, $\text{Z}-\text{Z}'$, $\text{R}-\text{R}'$, kým podľa dištinktívneho príznaku $\text{A}^{\circ}-\text{A}$ – iba 3 privatívne binárne protiklady: $\text{K}-\text{K}'$, $\text{G}-\text{G}'$, $\text{X}-\text{X}'$, ktoré utvárajú vyšší fonologický súbor – **koreláciu** podľa príslušného dištinktívneho príznaku. Privatívne binárne dištinktívne príznaky *nepalatalizovanost-palatalizovanost* a *neostroť-ostroť* sú tak súčasne aj *korelačnými príznakmi*. V súčasnosti je klasická ruská *mäkkostná korelácia* rozštiepená vlastne na dve samostatné podkorelácie, a to:

- a) na podkoreláciu podľa dištinktívneho príznaku $\text{PI}^{\circ}-\text{PI}$, ktorú utvára 12 dvojíc,
- b) na podkoreláciu podľa dištinktívneho príznaku $\text{A}^{\circ}-\text{A}$, ktorú zastupujú iba 3 dvojice.

7 ruských konsonantických foném – Ž , Š , C , $\text{Č}'$, $\text{Š}'$, $\text{Ž}'$, J , ktoré nevstupujú do privatívneho binárneho protikladu ani podľa dištinktívneho príznaku $\text{PI}^{\circ}-\text{PI}$, ani podľa dištinktívneho príznaku $\text{A}^{\circ}-\text{A}$, je, pravdaže, aj mimo *korelácie podľa nepalatalizovanosti-palatalizovanosti* a *neostrosti-ostrosti*. Pretože nie je pri týchto siedmich konsonantických fonémach prítomnosť-nepřítomnosť vlastnosti *tvrdosti-mäkkosti* sekundárnou artikuláciou, lež základnou, nemá pri nich fonologickú, rozlišovaciu funkciu, naopak je pri nich nedišťinktívna. Fonologicky ju možno hodnotiť iba ako ich sprievodný **konštitutívny, integrálny príznak**, ktorý patrí do celkovej artikulačno-akustickej charakteristiky príslušnej *nepárovej tvrdej* alebo *mäkkej* konsonantickej fonémy, no je pri nej afunkčný.

Fonologické protiklady $\text{PI}^{\circ}-\text{PI}$ a $\text{A}^{\circ}-\text{A}$ uplatňujú sa v rovine fonematickej i fonetickej **v silnej pozícii**, kde sa vyskytujú oba členy protikladu, resp. hláskové koreláty (artikulačno-akustické reprezentácie) oboch fonémových členov protikladu so schopnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie, ktoré možno fonologicky hodnotiť ako **základnú zvukovú podobu** príslušnej konsonantickej fonémy, podľa ktorej sa pomenúva sama konsonantická fonéma (konsonantická fonéma P , lebo jej *základná zvuková podoba* je hláska $[\text{p}]$; konsonantická fonéma P' , lebo jej *základná zvuková podoba* znie $[\text{p}']$: *пыл* – *нул* $[\text{p}^{\text{h}}]$ – $[\text{p}'^{\text{h}}]$; konsonantická fonéma G , lebo jej *základná zvuková podoba* je hláska $[\text{g}]$; konsonantická fonéma G' , lebo jej *základná zvuková podoba* znie $[\text{g}']$: *бе́пе́за* – *бе́пе́зэ* $[\text{b}'\text{ir}'\text{i}\text{g}'\text{á}]$ – $[\text{b}'\text{ir}'\text{i}\text{g}'\text{á}]$), no neuplatňujú sa v daných rovinách **v slabej pozícii**, kde sa manifestuje iba jeden z členov protikladu, resp. fyzický korelát iba jedného fonémového člena protikladu – buď *palatalizovaný*, alebo *nepalatalizovaný*, buď *ostrý*, alebo *neostrý*: ich vzá-

jorná fonologicko-sémantická dištinkcia sa v tomto mieste zastiera, ruší, neutralizuje. Výsledkom neutralizácie je fonický prvok, ktorý možno fonologicky určiť ako **variant** príslušnej *nepalatalizovanej-palatalizovanej* alebo *neostrej-ostrej* konsonantickej fonémy v jej **slabej pozícii**: в *группе* [wgrú·p': ĭ], в *фирме* [f':írm'ĭ]; κ *Кире* [k':í·r'ĭ], κ *герани* [g':í·rá·n'ĭ].

V ruštine sú *nepalatalizované-palatalizované* konsonantické fonémy **v silnej pozícii**:

a) na konci slov alebo tvarov slov:

гран – *грань* [grán] – [grá·n'], *брат* – *брать* [brát] – [brá·t'], *ос* – *ось* [ós] – [ó·s'], *тем* – *темь* [t'ém] – [t'·é·m'], *яр* – *ярь* [j·ár] – [j·á·r'],

b) pred všetkými piatimi vokalicnými fonémami – A, O, U, E, I:

был – *бил* [bĭl] – [b'·ĭl], *вол* – *вёл* [vól] – [v'·ól], *лук* – *люк* [lúk] – [l'·úk], *рад* – *ряд* [rát] – [r'·át], *сэр* – *сер* [sér] – [s'·ér].

Niektoré *nepalatalizované-palatalizované* konsonantické fonémy môžu byť **v silnej pozícii** aj pred vymedzenými konsonantickými fonémami:

a) **predojazyčné** – v postavení pred nasledujúcimi **pernými** a **zadojazyčnými** konsonantickými fonémami:

арба – *борьба* [ʌrbá] – [bʌr'·bá], *изба* – *резьба* [izbá] – [r'·i z'·bá];
волна – *вольна* [vʌlná] – [vʌl'·ná], *редко* – *редька* [r'·étkə] – [r'·é·t'kə],

кочерга – *серьга* [kəč'·i rgá] – [s'·i r'·gá];

b) fonémy **L–L'** – v postavení pred **akoukoľvek inou** konsonantickou fonémou okrem **J**, pred ktorou sa môže vyskytovať jedine *palatalizovaná* konsonantická fonéma **L'**:

алмаз – *пальма* [ʌlmás] – [pá·l'·mə], *Волга* – *Ольга* [vólǵə] – [ó·l'·ǵə],

колхоз – *ольха* [kʌlxós] – [ʌl'·xá], ale *колья* [kó·l'·jə], *льёт* [l'·j·ót];

c) fonémy **N–N'** – v postavení pred **peňárovou tvrdou** konsonantickou fonémou **Š**:

κ *атаманише* – *меньше* [k-ətʌmánšə] – [m'·é·n'šə], κ *великанише* – *раньше* [ʌ-v'ĭl'ikánšə] – [rá·n'šə], κ *пунише* – *тоньше* [f-púnšə] – [tó·n'šə].

Možno konštatovať, že z kvantitatívneho stanoviska je dištinkcia *nepalatalizovaných-palatalizovaných* konsonantických foném vo finálnej pozícii slova alebo tvaru slova a pred vokalickými fonémami oveľa výraznejšia a početnejšia než v pozícii pred konsonantickými fonémami.

Protiklady **párových** *neostrých-ostrých* konsonantických foném **K–K'**, **G–G'**, **X–X'** absentujú v prípadoch **silnej pozície**, v ktorých sa rozlišujú ostatné **párové mäkké** (*nepalatalizované-palatalizované*) konsonantické fonémy, čo je pre niektorých autorov dôvodom na to, aby ich nevymedzovali ako osobitné konsonantické fonémy. Jednoducho, nerozlišujú sa:

a) v pozícii na konci slova alebo tvaru slova a vnútri slova pred **inou** konsonantickou fonémou,

b) v koreňových morfách ruských slov pred vokalickými fonémami **A, O, U, E, I**.

V ruskom texte možno síce v koreňových morfách *ostré* konsonantické fonémy **K', G', X'** nájsť v pozícii:

a) pred **inou** konsonantickou fonémou, ale iba v jedinom prípade – pred fonémou **J**, aj to výlučne v inojazyčnej lexike: *Рейкьявик* [r'i'k'j-á·v'ík], *Сахьянов* [sΛx'j-ánəf]; *Балугьянский* [bəlug'j-ánsk'ij], *Гьята* [g'j-átə]; *Хьяльмарк* [x'j-é·l'mərk], *Хьяерульф* [x'j-érül'f]; *Кьяюзек* [k'j-ú·z'ək], *Хьяустон* [x'j-ústən];

b) pred vokalickými fonémami **A, O, U**, no len v málofrekventovaných slovách neruskej proveniencie – v antroponymách, toponymách a odborných termínoch: *гьяур* [g'Λ³úr], *кьяль* [k'á·l'], *Хьяме* [x'Λ³mé]; *Хьяйсманс* [x'ó·jsməns], *гьятит* [g'ot'ít], *ликьяр* [l'ik'ór]; *гьярза* [g'urzá], *кьявет* [k'uv'ét], *Хьяэ* [x'ué]. Vzácný je výskyt fonémy **K'** pred vokalickými fonémami **U** a **A** v nepočetných ruských abreviatúrach: **КЮМ** [k'úm] – *клуб юных моряков*, **к.ю.н.** [k'ún] – *кандидат юридических наук*, **КЮТ** [k'út] – *клуб юных техников*, **КЮТО** [k'utó] – *Комиссия для стран южной части Тихого океана*, **КЮФ** [k'úf] – *клуб юных филателистов*, **КЯУ-100** [k'äú·stó] – *копатель ям усиленный* a ďalších.

Neostré konsonantické fonémy **K, G, X** sa zasa nekombinujú v koreňoch ruských slov s vokalickými fonémami **E** a **I**. Výnimkou sú dve citoslovčia: *кыс-кыс* [kís-kís], *кыш* [kíš]. V ruskom texte sa však môžu v koreňových morfách spojenia foném **K+E, G+E, X+E, K+I, G+I** a **X+I** vyskytnúť, no opäť iba v málofrekventovanej slovnej zásobe – v skratkách, skratkových

a zložených slovách a slovách neruského pôvodu: *Гэри* [géˈrʲi], *Кэт* [két], *Хэмфри* [xémfrʲi]; *Кыра* [kirá], *Мангыт* [mʌngɪt], *Хыров* [xírɔf]; *ГЭЦ* [géɕ], *КЭЧ* [kéˈɕʲ], *ХЭМЗ* [xémz].

O možnosti priznania za istých osobitných podmienok (zákonitosti tvarovej analógie, uplatnenie pri vymedzovaní foném v jazyku *komutačného testu* namiesto tradičnej metódy *minimálnych dvojíc*, pri ktorej sa využíva ohraničená vzájomná fonologicko-sémantická dištinkcia iba dvoch členov jedného protikladu, napríklad dvojica foném Т–Тʲ: *быт* – *быть* [bɪt] – [bʲtʲ], *томный* – *тёмный* [tómniɪ] – [tʲómniɪ], a taktiež využitie málofrekvencovaného slovníka periférnych fonetických podsystemov) *palatovelárnym* spoluhláskam [kʲ], [gʲ], [xʲ] platnosti osobitných konsonantických foném a o ich možnom hodnotení ako **párových** a **korelačných** fonémových prvkov v súčasnej spisovnej ruštine pozri štúdiu *Na prospech fonematickosti ruských spoluhlások* [kʲ], [gʲ], [xʲ] (Kuželová, 2002_b; tam tiež ostatná bibliografia súvisiaca s danou problematikou).

O reálnej fonematickosti konsonantických prvkov [kʲ], [gʲ], [xʲ] svedčí aj ich pozícia pred samými nepredpodobnými vokalickými afixami -А, -О a pred afixami, ktoré majú dané nepredpodobné vokalické fonémy v iniciálnom postavení, **na morfematických hraniciach**: *бега* [gʲ-á], *берега* [gʲ-á], *жгя* [gʲ-á], *скя* [kʲ-á], *ткя* [kʲ-á] (možné tvary prechodníka prítomného od slovies *бежать*, *беречь*, *жечь*, *скать* (textil. termín), *ткать*; *скёшь*, *ткёшь*, *скёт*, *ткёт*, *скём*, *ткём*, *скёте*, *ткёте* – [skʲ-óš], [tkʲ-óš], [skʲ-ót], [tkʲ-ót], [skʲ-óm], [tkʲ-óm], [skʲ-ótʲi], [tkʲ-ótʲi] (tvary 2. a 3. os. sg. a 1. a 2. os. pl. od slovies *скать* a *ткать*); *жерехёнок* [žərʲi xʲ+ónək], *жерехята* [žərʲi xʲ+át-ə] (tvary nom. sg. a pl. názvov mláďat od slova *жерех*, utvorené analogicky podľa typu *орлёнок*, *утёнок*; *орлята*, *утята*); *швахятина* [švʌxʲ+átʲin-ə] (neologizmus, utvorený analogicky podľa typu *кислятина*, *серятина* od nemeckého adjektíva *schwach*).

Pravda, v dôsledku svojej obmedzenej kombinatoriky nepatria fonémy **Кʲ**, **Гʲ**, **Хʲ** k centrálnym prvkom ruského konsonantického podsystemu, naopak, sú na jeho periférii. Sám tento fakt však neznačí, že by sa im mal v súčasnom ruskom fonologickom systéme pripisovať štatus iba potenciálnych konsonantických fonémových prvkov, resp. vôbec ich nepokladať za samostatné fonémové prvky a posudzovať ich len ako pozičné (foneticky podmienené) *mäkké* hláskové koreláty – *variácie* (v terminológii Moskovskej fonologickej školy) – **nepárových tvrdých** konsonantických foném **К**, **Г**, **Х**. V súčasnosti sú to reálne konsonantické fonémy, ktoré však majú v porovnaní

s ostatnými **párovými mäkkými** – *palatalizovanými* – konsonantickými fonémami ohraničenú distribúciu.

Za zmienku stojí aj **silná pozícia párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred vokalicou fonémou **E**.

Tradične sa postavenie **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred fonémou **E** pokladalo za **slabé, neutralizačné**, lebo sa mohli pred fonémou **E** vyskytovať jedine **mäkké** zvukové realizácie **párových tvrdých** (*nepalatalizovaných* i *neostřých*) konsonantických foném. V oblasti frekventovaných slov ruskej slovnej zásoby nejestvovali prípady s **párovou tvrdou** (*nepalatalizovanou* alebo *neostrou*) konsonantickou fonémou pred vokálom **E**. Zoskupenie „*párová tvrdá spoluhláska + samohláska [é]*“ vyskytovalo sa len v málofrekventovaných slovách, patriacich do ruských periférnych fonetických podsystémov: *кабае* [ré], *кафе* [fé], *кыне* [pé], *ме*[mé]мр, *моде*[dé]ль, *не*[né]ммо, *нопе* [ré], *шоссе* [sé].

Napriek tomu, že v súčasnosti už prenikli mnohé z uvedených slov do bežnej reči a vyskytujú sa často, nerusifikovali svoje znenie – zachovala sa v nich výslovnosť „*párová tvrdá spoluhláska + [é]*“. Dnes už nemožno tvrdiť (ako na to poukazuje M. V. Panov), že vo frekventovanej lexike niet zoskupenia „*párová tvrdá spoluhláska + [é]*“ (Panov, 1979, s. 131).

Fonetický i fonologický model „*párová tvrdá spoluhláska + [é]*“ pomáhajú v súčasnej ruštine posilňovať ešte dve nesporné jazykové skutočnosti, a to:

a) prenikanie do hovorovej reči iniciálových skratiek a skratkových slov typu *ГЭК, ГЭС, МЭС* – [gék], [gés], [més]; *Днепрогэс, нэпман, эстэсовеу, ээсовеу* – [d-n'iprʌgés], [népmən], [estéésɔv'ic], [esésɔv'ic], ktoré sa stali rovnoprávnymi s príslušným úplným všeobecným názvom – možno ich tiež ohýbať: *о ГЭК-е, в ГЭС-е, от эстэсовеу-а, с Днепрогэс-ом*;

b) fonologické prehodnotenie pozície **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred vokalicou fonémou **E** na morfeomatických hraniciach, ktorá sa tradične (rovnako ako v koreňových morfách) hodnotila ako fonetická, t.j. **slabá**.

K bodu b) možno položiť dve otázky: *Bolo hodnotenie pozície párových tvrdých-mäkkých konsonantických foném pred fonémou E na morfeomatických hraniciach ako fonetickej správnym? Je to v súčasnosti vskutku predpodnenny hláskový korelát fonémy E [·é], čo podnecuje prítomnosť mäkkej zvukovej realizácie predchádzajúcej párovej tvrdej-mäkkej konsonantickej fonémy?*

Na položené otázky možno odpovedať veľmi stručne a jednoznačne. Na prvú – nebolo, na druhú – nie je.

Je všeobecne známe, že ruská vokalickej fonéma **E** má v rovine zvukovej reprezentácie dva kvalitatívne odlišné druhy fonických korelátov – otvorenejšie a zadnejšie (stredopredopodnebné), [ɛ]-ového typu [ɛ́]/[ɛ̇], resp. aj [ɛ] (v neprízvučných pozíciách v málofrekvencovanej prevzatej alebo neruskej lexike) a zatvorenejšie, prednejšie (predostredopodnebné), [e]-ového typu: [ɛ́]/[ɛ̇], ktoré sú navzájom vo vzťahu *komplementárnej distribúcie*, t.j. vyskytujú sa v rozdielnych zvukových podmienkach artikulačno-akustickej manifestácie fonémy **E**:

a) [ɛ́]/[ɛ̇]/[ɛ]:

a₁) v **izolovanej pozícii**:

v názve písmena э – „э“ alebo samej vokalickej fonémy **E**
a v interjekcii э! – [ɛ́!];

a₂) v **iniciálnej pozícii** slova – v obmedzenom počte ruských slov, najčastejšie v častiach, interjekciách, zámenách a názvoch písmen šiestich ruských spoluhlások, iba ojedinele v iných ruských slovách:

э[ɛ́]ва, э[ɛ́]вон (-а, -о), э[ɛ́]вось, э[ɛ́]вося, э[ɛ́]к (-а, -о), э[ɛ́]кая
(-ое), э[ɛ́]та (-о), э[ɛ́]такий (-ая, -ое; -ие), э[ɛ́]тот, э[ɛ́]х;

э[ɛ̇]зе-зе, э[ɛ̇]й, э[ɛ̇]кий (-ие), э[ɛ̇]ти, э[ɛ̇]хе-хе;

э[ɛ]зе, э[ɛ]зей, э[ɛ]хма;

„эль/эль“ [ɛ́]/[ɛ̇] – л, „эм“ [ɛ́m] – м, „эн“ [ɛ́n] – н, „эр“ [ɛ́r] – р,
„эс“ [ɛ́s] – с, „эф“ [ɛ́f] – ф;

э[ɛ́]кать, э[ɛ́]нный, э[ɛ́]нский, э[ɛ́]так, э[ɛ́]хать, э[ɛ́]хнуть;
э[ɛ]кивоки.

Ostatné prípady výskytu [ɛ́]/[ɛ̇]/[ɛ] na začiatku slov vzťahujú sa výlučne na neruskú a nezriedka profesionálnu lexiku:

э[ɛ́]кскурс, э[ɛ́]кспорт, э[ɛ́]кстра; э[ɛ̇]йре, э[ɛ̇]кер, э[ɛ̇]ллис,
э[ɛ̇]льф;

э[ɛ]кватор, э[ɛ]кран, э[ɛ]маль, э[ɛ]мблема, э[ɛ]моция,
э[ɛ]нергия, э[ɛ]скиз;

a₃) v **prízvučnej pozícii** **po nepárových tvrdých konsonantických**
fonémach **Ж, Ш, С**:

v názvoch písmen: „жэ“ [žɛ́] – ж a „шэ“ [cɛ́] – ц;

же[žé]ртва, *же*[žé]чь, *ше*[šé]рсть, *ше*[šé]ст, *це*[cé]луй,
це[cé]рковь;

a₄) v *prízvučnej* i *neprízvučnej* pozícii **po párových tvrdých** konsonantických fonémach **P, B, M, F, V, T, D, N, L, S, Z, R, K, G, X** – zväčša v periférnej oblasti (v názvoch písmen niektorých **párových tvrdých** konsonantických foném, v skratkách a skratkových slovách, v prevzatých a cudzích slovách):

„бэ“ [bé] – б, „вэ“ [vé] – в, „зэ“ [gé] – з, „дэ“ [dé] – д, „зэ“ [zé] – з, „лэ“ [pé] – л, „мэ“ [té] – т;
КЭ[kÉ]У, *ЛЭ*[lÉ]П, *МЭ*[mÉ]П, *ФЭ*[fÉ]Т, *Кремзэ*[gÉ]с,
нэ[nÉ]новский;

Гэ[gÉ]ри, *Донэ*[nÉ], *Кэ*[kÉ]ннон, *оте*[té]ль, *сэ*[sÉ]конд-хэ[xÉ]нд,
сэ[sÉ]р, *эце*[sÉ]ры

a v hovorovej reči vzáčne aj na morfeomatickej hranici „*predpona* + *koreň slova*“: *разэ*[zÉ]такий, *разэ*[zÉ]хаться;

a₃) v *prízvučnej* i *neprízvučnej* pozícii **po vokalickej fonéme**, ale iba v lexike inojazyčného pôvodu:

Бозэ[oÉ]ций, *позэ*[[[^]o]É]зия, *позэ*[[[^]o]É]ма, *позэ*[[[^]o]É]т;
Буэ[üÉ]нос-Айрес, *Венесуэ*[uÉ]ла, *Мануэ*[uÉ]л, *статуэ*[uÉ]тка,
Уэ[uÉ]лен, *Уэ*[uÉ]льс; *Дазэ*[aÉ]тон, *фазэ*[aÉ]тон; *Маризэ*[iÉ]тт;

b) [·é]/[·é]: v *prízvučnej* pozícii **po všetkých** (párových i nepárových) mäkkých konsonantických fonémach:

бе[b'·é]з, *ве*[v'·é]к, *зе*[g'·é]рб, *де*[d'·é]ва, *зе*[z'·é]в, *ке*[k'·é]нка,
ле[l'·é]в,
ме[m'·é]л, *не*[n'·é]га, *не*[p'·é]на, *ре*[r'·é]на, *сэ*[s'·é]но,
те[t'·é]сто,
фе[f'·é]рзь, *хе*[x'·é]кнуть;
же[ž'·é]ние, *е*[j'·é]л, *че*[č'·é]рвь, *ше*[š'·é]нка.

Exemplifikácia, uvedená vyššie, je nesporným dôkazom skutočnosti, že nie sú to fyzické koreláty fonémy **E** ([é]/[é·]/[ε] a [·é]/[·é·]), čo si nárokuje v antepozícii prítomnosť *tvrdjej* alebo *mäkkej* spoluhlásky. Práve naopak, je to vlastnosť *tvrdosti* alebo *mäkkosti* pri predchádzajúcej spoluhláske, čo podmieňuje zadnejšiu a otvorenejšiu alebo prednejšiu a zatvorenejšiu zvukovú kvalitu hláskových korelátov fonémy **E**. Tu ide o rovnaký jav ako pri ruskej

vokalickej fonéme **I**, ktorú zastupujú vo fonetickej rovine tiež dva kvalitatívne odlišné druhy hlások – predpodnebné, užšie, [i]/[í]/[i̯]/[i̯]/[i̯] a stredozadpodnebné, otvorenejšie, [i̯]-ového typu: [ɨ]/[i̯]/[i̯]: *выл – вил* [vɨ]л – [v'·i̯]л, *жир – жиреть* [ʒi]р – [ʒi̯]реть, *лычный – личный* [ɫi̯]чный – [l'·i̯]чный, ktorých výskyt sa takisto viaže na predchádzajúcu *tvrdú-mäkkú* spoluhlásku. Fonologicky treba hlásky [ɛ]-ového a [e]-ového typu, ako aj hlásky [i̯]-ového a [i̯]-ového typu (okrem hlások [é] a [í], ktoré sú *základnými zvukovými reprezentáciami* fonémy **E** a **I**: э[é]мо, и[í]ва) rovnako hodnotiť – ako rozdielne pozičné zvukové modifikácie – *variácie* – jednej vokalickej fonémy: **E** a **I**.

Ak si v súčasnej spisovnej ruštine vlastnosť *mäkkosti* hláskového korelátu anteponovanej *mäkkej* konsonantickej fonémy vyžaduje predpodnebnjšiu a zatvorenejšiu artikulačno-akustickú kvalitu nasledujúcich samohlások, potom možno na pozadí tejto systémovej skutočnosti fonologicky prehodnotiť aj vlastnosť *mäkkosti* pri **párovej mäkkej** spoluhláske pred vokalickej fonémou **E** v koreni slova a na morfematickej hranici.

Ukázalo sa, že vlastnosť *mäkkosti* pri príslušnej **párovej mäkkej** spoluhláske je na morfematickej hranici samostatná. Preto je na tomto mieste aj hláska [·é] jediným prípustným artikulačno-akustickým korelátom fonémy **E**, ktorým sa tu nevyhnutne manifestuje daná vokalickej fonéma v dôsledku výraznej **progresívnej akomodácie podľa mäkkosti** – exkurzia samohlásky [·é] je výrazne *palatalizovaná* pod vplyvom vlastnosti *mäkkosti* predchádzajúcej spoluhlásky, no nie naopak.

Pretože prítomnosť **párovej mäkkej** spoluhlásky pred vokalickej fonémou **E** dnes už nediktujú:

a) v koreňovej morfe fonetické podmienky, ale nefonetické – **fonologické**: *мэп – меп* [mé]п – [m'·é]п: **MÉR-0 – M'ÉR-0**; **СЭВ – сев** [sé]В – [s'·é]в: **SÉV-0 – S'ÉV-0**; *меч – меч* [té]чм – [t'·é]чм: **TÉST-0 – T'ÉST-0**,

b) na morfematickej hranici fonetické podmienky, ale tiež nefonetické – **gramatické** (morfológické – v koreňových morfách alternuje **párová tvrdá** konsonantická fonéma so svojím náprotivkom – s príslušnou **párovou mäkkou** konsonantickou fonémou): *вода – о воде* во[dá] – о во[d'·é]: **VOD-Á – O VOD'-É**; *сок – в соке* со[k] – в со[k'·i̯]: **SÓK-0 – V SÓK'-E**, treba v súčasnej spisovnej ruštine pozíciu **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred vokalickej fonémou **E** tak v koreňovej morfe, ako aj na morfematickej hranici pokladať za **silnú**.

Dištinkcia korelačných *tvrdých-mäkkých* (*nepalatalizovaných-palatalizovaných* i *neostrých-ostřých*) konsonantických foném môže sa rušiť v **pozícií neutralizácie**, t.j. v **slabej pozícií** – v postavení **pred akoukoľvek inou mäkkou** (rovnako homogénnou, ako aj nehomogénnou) konsonantickou fonémou: в *массе*, в *фильме*, к *герою*, к *кисе*, *разъява* – [v·má·s'·i, f'·í·l'·m'·i, g'·i^é·ró·jü, k'·í·s'·i, rʌz'·á·və]; *будни*, *винтить*, *змея*, *кончик*, *свеча* – [bú·d·n'·i, v'·in·t'·í·t', [z·m'/'zm']·é·j, kó·n·č'·ik, [s·v'/'sv']i^é·č'·á]. V súčasnej spisovnej ruštine môže sa pri **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických fonémach uskutočniť neutralizácia troch dištinktívnych príznakov:

a) predovšetkým dištinktívneho príznaku *nepalatalizovanosti* – **PI^o**,

b) ďalej *palatalizovanosti* – **PI** (v jednom prípade, aj to iba fakultatívne, pri fonéme **S'** v postavení po výrazne velarizovanej konsonantickej fonéme **L** v tvare *préterita* a *kondicionálu* – [ts'ə]/[t̪sə]: я *интересовался*, я *бы интересовался*),

c) *neostrosti* – **A^o** (výlučne iba v zoskupeniach dvoch rovnorodých *neostrých* spoluhlások – **K** a **G**: к *кирпичу* [k'·ír·p'ič'·ú], на *юкке* [j·ú·k'·i]; *баззу* [bá·g'·i], к *гению* [g'·é·n'·iü]); nateraz nejestvujú prípady s *neostrou* konsonantickou fonémou **X** v *postavení neutralizácie*).

V súčasnosti však nenastáva *mäkkostná neutralizácia* pri príslušných ruských **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických fonémach zákonite: je rozkolísaná, nepravidelná, a tak nesystematická. Jej priebeh, resp. nepriebeh môže obmedzovať tak samo **miesto priebehu mäkkostnej neutralizácie**, ako aj **lokálne** a **modálne** príznaky zoskupujúcich sa konsonantických foném, pričom:

a) v jedných zoskupeniach konsonantických fonémach je bežná, napríklad *изъябнуть* [iz'·á·bnüt'], *оттенок* [ʌt'·é·nək], *поддержка* [pʌd'·é·rškə]; *власть* [vlá·s·t'], *издѣвка* [iz·d'·ó·f·kə], *песня* [p'·é·s·n'·ə], *пятница* [p'·á·t·n'·i·cə]; *каменщик* [ká·m'·in'·š'·ik], *кончик* [kó·n·č'·ik];

b) v druhých sa uprednostňuje pred zachovaním príslušného dištinktívneho príznaku pri **párovej tvrdej** konsonantickej fonéme, t.j. pred jeho neneutralizáciou, napríklad *бензин* [b'·i^é[n·z'·nz']·ín], *двинуть* [[d·v'·dv']·ínüt'], *твердый* [[t·v'·tv']·ó·rdij]; *злюка* [[z·l'·zl']·úkə], *слепой* [[s·l'·sl']·ipó·ij]; *змея* [[z·m'·zm']·é·j], *смех* [[s·m'·sm']·é·x];

c) v tretích pod vplyvom *miesta priebehu* neutralizácie uprednostňuje sa zachovanie príslušného dištingtívneho príznaku pri **párovej tvrdej** konsonantickej fonéme pred jeho neutralizáciou, napríklad *безмерный* [b'i^o[zm'/z:m']·érnij], *размять* [r^o[zm'/z:m']·át'], *транзитники* [tr^o[nz'/n-z']·í-t-n'ík'i], *финансировать* [f'ín^o[ns'/n-s']·írovət'];

d) a napokon v niektorých konsonantických zoskupeniach príslušný dištingtívny príznak pri **párovej tvrdej** konsonantickej fonéme vôbec sa neneutralizuje, napríklad *ангел* [áng'ī], *арки* [árk'i], *ветхий* [v'étx'ij], *в лампе* [v-lámp'ī], *книга* [kn'ígə], *ливневый* [l'ívni'ivij], *оползень* [ópəz'ín'], *травля* [trávl'ə], *хмельной* [xm'í^ol'nó:j], *часовщик* [č'ís^ošš'·:ík].

Zložitý priebeh *mäkkostnej neutralizácie* v súčasnej spisovnej ruštine si nárokuje väčší priestor, a teda aj osobitný výklad. Analyzujeme ho v osobitnej štúdii *Mäkkostná neutralizácia v súčasnej spisovnej ruštine* (Kuželová, 2002_a).

Literatúra:

- BOLLA, K.: A Conspectus of Russian Speech Sounds. Atlas zvukov ruskej reči. Budapest, Akadémiai Kiadó. Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences 1981.
- KUŽELOVÁ, O.: Fonéma X z porovnávacieho rusko-slovenského aspektu. In: *Slavica Slovaca*. Red. V. Blanár. Roč. 33, 1998, 1. Vydavateľstvo Maticе slovenskej, s. 26 – 32. Angl. resumé s. 33.
- KUŽELOVÁ, O.: Mäkkostná neutralizácia v súčasnej spisovnej ruštine. In: *Rossica Bratislavēnsia I*. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Red. O. Kuželová. Bratislava, Univerzity Komenského 2002_a (v tlači).
- KUŽELOVÁ, O.: Na prospech fonematickosti ruských spoluhlások [k'], [g'], [x']. In: *Rossica Bratislavēnsia I*. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Red. O. Kuželová. Bratislava, Univerzity Komenského 2002_b (v tlači).
- LOMTEV, T. P.: *Fonologija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva, izdatel'stvo Vysšaja škola 1972.

- Orfoepičeskij slovar' russkogo jazyka. Proiznošenije, udarenije, grammatičeskie formy. Pod red. R. I. Avanesova. Moskva, izdatel'stvo Russkij jazyk 1983.
- PANOV, M. V.: Sovremennij russkij jazyk. Fonetika. Moskva, izdatel'stvo Vysšaja škola 1979.
- PORÁK, J.: K otázce měkkostní korelace ruských velár. In: Sovětska jazykověda, 4, 1954, s. 227 – 232.
- REFORMATSKIJ, A. A.: O korelácii "tviordych" i "miagkich" soglasnych (v sovremennom russkom literaturnom jazyke). In: Iz istorii otečestvennoj fonologii. Moskva, izdatel'stvo Nauka 1970, s. 494 – 499.
- Russkaja grammatika I. Praha, Academia 1979, s. 3 – 99.
- Slovar' sokaščenijskogo russkogo jazyka. Pod red. B. F. Korickogo. Moskva, Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannyh i nacionalnyh slovarej 1963.
- Sovetskij enciklopedičeskij slovar'. Pod red. A. M. Prochorova. Moskva, izdatel'stvo Sovetskaja enciklopedija 1987.
- Sovremennij russkij jazyk. Teoretičeskij kurs. Fonetika. Pod red. V. V. Ivanova i L. A. Novikova. Moskva, izdatel'stvo Russkij jazyk 1985.
- Tolkovyj slovar' russkogo jazyka XX v. Jazykovye izmenenija. Pod red. G. N. Skľarevskoj. 2-e izd. Sankt-Peterburg, 2000.